

Az esztétikai és pszichológiai szemlélet érvényesítése az irodalmi alkotások elemzésében

Szemponatok *A Pál utcai fiúk* és az *Egri csillagok* feldolgozásához az V. és a VI. osztályban

Irodalomtanárainkkal szemben egyre sürgetőbben jelentkezik az a jogos és nélkülözhetetlen igény, hogy korszerű esztétikai és pszichológiai szemlélettel is közelítsék meg azokat az alkotásokat, amelyeknek értékeivel tanítványaikat gazdagítani kívánják. A marxista esztétika és a gyermekpszichológia, olvasáslélektani vizsgálatok ismerete és alkotó felhasználása nélkül a lehetségesnél erőtlenebbé és hatástalanabbá válik az irodalom által történő nevelőmunka. Ez az írás még csak nem is utalhat a szükséges irodalomelméleti, esztétikai és pszichológiai problémák sokaságára. Az a törekvés vezet, hogy az általános iskola V. és VI. osztályában kötelező olvasmányok: *A Pál utcai fiúk* és az *Egri csillagok* olyan jegyeire, jellegzetességeire hívjam fel irodalomtanáraink figyelmét, amelyeket az előkészítés és a feldolgozás során figyelembe kell venniük, ki kell bontaniuk, tanítványaik kincsévé, tulajdonává kell tenniük.

*

1906 karácsonyára jelent meg Molnár Ferencnek, a nagy polgári írónak egyetlen, de kimagasló ifjúsági regénye, *A Pál utcai fiúk*. A könyv világsiker lett, népszerűsége még ma is fokozódik, Nemecek eszményévé vált.

A Pál utcai fiúk megjelenése jelentős állomás ifjúsági irodalmunk történetében. Jelentőségét, újszerűségét az biztosítja, hogy egy nagyon mély eszmeiséget gyermeki témában bont ki. Molnár Ferenc alapállása ebben a regényben alapvetően gyermeki: gyermektörténetet ír le, mindent a gyermek szemével lát, a gyermek érzelmei, gondolatai élethűen jelennek meg, az eseményeket a gyermekek nyelvén mondja el. A gondolat, az eszme, ami ebből a műből, a jellemekből, cselekményekből kicsendül, a gyermeket siet emberré formálni, a felnőttest pedig önvizsgálatra kényszeríti.

Az erkölcsi magatartás formálódását sokrétűen szolgálja a könyv. *A Pál utcai fiúk* lelkes küzdelme a grund védelmében meggyőzően példázza: a nagy ügy, a nemes cél ad megszépítő értelmet az életnek. *Nemecek* élete és halála annak bizonyossága, hogy nem a testi, robusztus erő, a nyers erőszak az igazi érték, hanem a lélek, a szív nemessége, amelynek nagysága előtt előbb-utóbb csak tisztelettel és csodálattal lehet megállni. A szürke kisembernek, a „közkatónának”, Nemeceknek mártírsorsot is vállaló hősiességében, a közösségért való odaadó önfeláldozásában egyetemes, minden kor gyermekének szóló művészi példázat található.

Az etikus lényévé válást segíti elő *Boka*, az okos, értelmes vezér magatartása is, amikor önmagát bünteti meg, mert az előírásokat megsértve elfelejtette bereteszelni az ajtót; amikor a Fűvészkertben jártuk alkalmával nem engedi elvinni a tomahawkot, mert ez így egyszerű lopás lenne; vagy amikor minden Pál-utcainak megtiltja, hogy *Geréb* megtévelyedéséről beszéljenek, az árulást szemére vessék, mert ő megbánta bűnét, jóvá akarja tenni botlását. S milyen erkölcsi értékeket ragyogtat fel az a jelenet, amikor az áruló *Geréb*nek — mély megvetésük jeléül — hátat fordítanak a fűvészkertiek s ennek a mozzanatnak az ellenpárja, amikor *Ács Feri* vezényszavára a két hídőr tiszteleg Nemecek, a kis hős ellenfél előtt!

A Pál utcai fiúk rendkívüli sikerének, olvasottságának titkát kereshetjük abban a tényben is, hogy az író gazdag, változatos érzelmi skálát mutat be, az olvasók teljes érzelmvilágát mozgásban, hullámvásban tartja. A legtöbb ifjúsági regény egy nagy érzelmi beállítódást ábrázol, de elhanyagolja a többit, az ellentétes, a kiegészítő emberi érzelmeket. A Pál utcai fiúk igazi izgalmat tud kelteni. Lelkesedést — látván a harcot a grundért, a szimbólikus hazáért; megdöbbenést —, hogy árulók is vannak; fuldoklást — a Nemecekkel szembeni igazságtalanságok miatt; biztonságot — a díszokirat elkészítéskor és a nagybetűs jegyzőkönyvi beírásakor, hogy mégis van igazság és jóság; finom borzongást — amikor Nemeceket harmadszor is alámerítik a hideg vízbe: milyen szép a hűség, a hősiesség, a bátorság, a vad erőszakkal való szembefordulás; játékos boldogságot és örömet — amikor a Pál utcai fiúk egy üres grundon fahasábokból várát, bástyákat, tornyokat építenek maguknak; lobogó diadalérzetet — amit a Pál utcaiak győzelme fakaszt és riadt szomorúságot — amit akkor érez meg igazán a gyermek is, amikor az életbe a halál is beleszól.

Az erkölcsi, érzelmi nevelőhatást fokozzák a műben a magas rangú esztétikai értékek is: az egymással szembenálló két gyermekcsoport tagjainak ábrázolása, a szerkezet, a cselekménybonyolítás, a stílus és az előadás hangulata.

Két táborot mutat be az író, a grundot védő Pál-utcaiakat és a fűvészkertieket. Az olvasó rokonszenve és együttlérzése a Pál utcai fiúkat veszi körül, hiszen az ő harcuk: a grund, a haza védelme igazságos, nemes emberi érzéseket fakasztó. Közöttük található a főhős is, Nemecek, a hűségnek, az áldozatvállalásnak a megtestesítője. Őket irányítja az igazi vezér, Boka, aki komolyságával, megfontoltságával, szervezőképességével és pedagógiai érzékével méltán élvezi a Pál-utcaiak bizalmát. A két tábor szembeállítására azonban nem sematikus, nem egyoldalú. A Pál-utcaiak között található Geréb, az áruló és a fűvészkertiek között Ács Feri, a vörösingesek vezére, aki hátat tud fordítani az áruló Gerébnek és értékeli az ellenfélben, Nemecekben a bátor hősiességet. A két gyermekcsoport közötti konfliktus variált ábrázolása az érdeklődés fokozásának alapvető forrása. A jellemábrázolás sajátossága is elősegíti a mű népszerűségét a gyermekek között. A gondosan felépített jellemek alapvető tulajdonságai — a komoly Boka, a gigerli Csala, a hatalmasakat fütttyentő Csónakos — változatos érzelmeket fakasztva vésődnek az olvasókba.

A cselekmény fordulatos, emelkedő tendenciájú. A helyzetek sohasem öncélúak, mindig többletet adnak vagy a jellemek bemutatásában, vagy az események továbbfejlesztésében.

A szerkezet kerek, zárt és drámai felépítésű. A regény nyitó és záró jelenete az iskolát villantja fel, az igazi szintér azonban a grund, a gyermekálmok, vágyak, a nagy csaták helye, s mellette a Fűvészkert és Nemecek otthoni világa. Ebben a felépítésben a cselekménybonyolítás és a jellemalakulás mesterien összefonódik, s közben egyre magasodik Nemecek alakja annyira, hogy a grund léte és az ő sorsa a mű végén már teljesen összefonódik. Nemecek meghal, a grundon pedig megjelennek az építőmunkások. Molnár Ferenc ebben a kompozícióban igazi drámává, tragédiává tudja fokozni a Pál utcai fiúk harcát a grundért.

Stílusa a gyermeki beszéd és látás mesteri életrekelte; hangulata a gyermeki lélek teljességének: a bukfencező tréfának, a sziporkázó ötletnek, a csúfolódó elmségnek, a törökméz, a szekunda, a kaland ízének, a boldogságnak és a sejtelmes, szorongató szomorúságnak a megjelenítése.

*

Az *Egri csillagok* történelmi regény. Akkor válik igazán ez az alkotás tanítványaink számára a hazaszeretet regényévé, a humanista hazafiság buzgó forrásává, ha

tudatosan ráirányítjuk a figyelmüket ennek a történelmi regénynek olyan jellegzeteségeire, amelyek iránt a tanulók életkori sajátosságaiknál fogva különösen fogékonyak.

Tudott dolog, hogy a 12 éves gyermekek felfokozott érdeklődéssel fordulnak a történelmi események felé. A pszichológusok kutatásainak, kísérleteinek eredményeiből most különösen két megállapításra utalok. Az egyik azt hangsúlyozza, hogy a 10–12 éves korú gyermekeket a történelmi regényekben elsősorban a magánélet rajza érdekli, és a magánélet ábrázolása során fordul figyelmük a kor nagy eseményei felé. A másik megállapításuk azt juttatja kifejezésre, hogy a 12 éves tanulók nem képesek megérteni a történelmi regényben a felszín alatt, a mélyben kavargó politikai, társadalmi feszítőerőket, a kor vezéregyéniségeiben lejátszódó pszichodramát, a történelemábrázolásban nem az oknyomozó, hanem a tüneti bemutatás ragadja meg őket.

1. Gárdonyi történelemábrázolásának jellegzetessége az, hogy a hétköznapi, a magánéletben megismert és megszeretett hősök iránti együttérzést és érdeklődést hősei alakuló sorsával gyermekolvasóiban a haza sorsa, a szabadság ügye, a nemzeti függetlenség eszméje iránti érdeklődéssé tudja kitágítani. A mi szempontunkból nem érdektelen a Gárdonyi József által feljegyzett, hitelesnek érződő adat arról, hogyan alakult, kristályosodott tisztává Gárdonyiban az *Egri csillagok* témája. Az író figyelmét éppen gyermeke megjegyzése fordította Bornemissza Gergely alakja felé. Gárdonyi Géza erről így vallott:

„Egy tavaszi napon fölvezettem a fiamat az egri várba. Azt mondom neki:

— Hunyd be egy pillanatra a szemedet, és gondold azt, hogy az idő kereké visszafordult az 1552-ik esztendőbe. Ez a bástya, ahol állunk, tele van sárgacsizmás, sisakos, fegyveres katonával. Lent meg, amerre látsz, mindenütt fegyveres török nyüzög. A török minden oldalról lövi a félmázsás ágyúgolyót: kőgolyót, vasgolyót. Az ágyúk úgy dörögnek, mint az ég a zivatarban. Puff! Ide csattan egy golyó a lábunk elé. Szétütötte a követ. Egy magyar katona elesett, puff! Itt a másik golyó is. Félsz ugye? Bezzeg azok a hősök nem féltek. Ha féltek volna, nem maradtak volna itten. Nézd, amott az akácfánál jön Dobó lóháton... Vasba öltözöten, mint a többi...

S élénk színekkel festettem eléje az ostromot, Dobót, Mekcseyt, a hős asszonyokat, a bombahányó és falromboló törököt, a halottakat, a sebesülteket, a harmincnyolc napig tartó nagy ostrom minden jelenetét.

A gyermek napokig ezt forgatta az elméjében, de ami engem meglepett, az volt, hogy a figyelmét Bornemissza Gergelynek, a király főhadnagyának alakja ragadta meg legjobban. Ez volt, akiért a legjobban lelkesült és akinek tettein szívéből kacagott. S nekem a gyermeki lélek érzékeny tükrében kellett meglátnom, hogy csakugyan ez a legérdekesebb alakja az egri ostromnak.

Ekkor gondoltam rá, hogy ennek a Gergely deáknak az életét meg kellene írnom regénynek. Micsoda kedves, vidám, bátor és eszes ember.”

Az is nagyon tanulságos, ahogy Gárdonyi Géza a téma kibontásához, a cselekmény fonalának kidolgozásához hozzákezdett, mert ennek is feltétlenül komoly része van abban, hogy az író olyan történelmi regényt alkotott, amely az ifjúság egyik legkedvesebb olvasmányává is válhatott.

Gárdonyi megérezte azt, hogy a regény valami közvetlen, magánéleti jelenettel kell kezdenie. Az első változat is ilyen „otthoni” jelenettel kezdődött volna. Azzal, hogy „Éva asszony az urának a ruháját foltozza Fejérvárott. Rátapint a ruhában az egri vár rajzára, a török gyűrűre, s ugyanakkor jelenik meg a félszemű Jumurdsák, és elrabolja Éva gyermekét.” Sűrített érdekességű családi jelenet, izgalommal, gyermekszereplő részvételével. Ez a jelenete most a regény negyedik részének, az „Eger veszedelme” című résznek az elején foglal helyet. Gárdonyi azonban hosszabb ideig tartó töprengés és komoly szerkesztői munka során úgy döntött, hogy kiegészíti regényét Bornemissza Gergely és Cecey Éva gyermekkorával és ifjúkorával foglalkozó résszel. Ebben a részben egyrészt joggal mozoghat szabadon meseszöví kedve, másrészt pedig egészské kerekítheti a regény legérdekesebb alakjának, Bornemissza Gergelynek az életét.

A patakban fürdőző két gyermek idilli epizódjával kezdődik a regény, amely fokozatosan átmelegszik az izgalmas török kalandba. Ennél mesteribb műfogást regényíró nem is alkalmazhat. Az olvasó egyszerre közel érzi magát a szereplőkhöz, a gyermekszereplőkhöz, értük szorong, melléjük áll, s ettől kezdve a két rokonszenves alak viszi, vonzza a gyermekolvasó érdeklődését is véges-végig saját életük vonalán, annak a történelmi eseménysorozatnak a fonálán, amelynek részben tanúi, szemlélői, részben pedig alakítói is. Vagyis: a „magánviszonylatban” megismert és megszeretett hősök iránt mutatkozó érdeklődés éppen a gyermekolvasóban tud kitágulni a nagy események, a haza sorsa, a nagy hősi cselekedetek iránti érdeklődéssé.

Az Egri csillagok egyik jellemző sajátossága s az ifjú olvasó szemében pedig éppen az egyik legfőbb varázsa az, hogy az egész regény tele van szórva a magánélet olyan epizódjaival, amelyek alkalmasak a szereplők iránti rokonszenven felkeltésére, történelmi útjuk, sorsuk együttérző megértésére. Csak gondoljunk a feltoluló példák közül Gergely és Vica budai találkozásaira, esküvőjükre, szerelmük egész történetére, a hősi helytállás nehéz óráiban Dobó István otthoni, hétköznapi életére. „Az apró emberi magánügyek” — a nagy történelmi események világában — Schöpflin megállapítása szerint — „tudatos, poétikai gondolat” Gárdonyinál, s mi pedig tegyük hozzá, hogy ez az egyik legfőbb feltétele és biztosítéka műve ifjúsági regénnyé válásának.

2. Gárdonyi történelemábrázolása abban különbözik Eötvös, Kemény, Móricz művészetétől, hogy az utóbbiak sok tekintetben mélyrehatóbban ábrázolják a felszín alatt hömpölygő feszítőerők harcát, a kor vezetőegyéneiben lejátszódó drámai tusát. Gárdonyi ad ugyan ezekből is ízelítőt, de nem annyira oknyomozó, mint inkább tüneti ábrázolásra törekszik. Ebből fakad az a módszere is, hogy a *külső korrajzi* elemek — amelyek a cselekménybe ügyesen vannak beágyazva — adnak képet a korról és nem az összefoglaló, bonyolult történelmi tablók. A töröktől való félelmet a regény nyitányában így tudja érzékelteni Gárdonyi: „A két gyermek némán és sápadtan hallgatta eddig a törököt. A fügekínálás nem oldotta fel őket a rémület dermedtségéből. *Sokkal többször hallották otthon a Vigyen el a török!* — szidást, meg a hajmeresztő török meséket, hogy sem akármiféle édesgetésre előbátorkodtak volna.” A törökök szemléletét is ilyen kicsi mozzanattal érzékelteti: „A török örül ugyan a Gergely lovának is, de jobban tetszene neki a gyerek, akit a lovon látott. A gyerek kelendőbb a lónál. *A konstantinápolyi rabvásáron háromszor annyit is adnak érte.*”

A XVI. századi dunántúli jobbágyfalut négy sorban így idézi Gárdonyi az olvasó szeme elé:

„A kis falu, ahová a két gyerek való, a Mecsek egy völgyébe rejlik. Valami harminc vályogház, meg egy nagy kőház mindösszesen. Az ablakocskák olajos vászonból valók minden házon. Az úriházon is. De máskülönben olyan zsúpfedeles házak, mint a mostaniak.”

Az akkori postáról is ilyen apró pillanatfelvételekből alkot magának fogalmat a gyermek:

„... abban az időben nem volt a magyar földön posta. Csak nagyurak levelezhettek egymással. Aki Budáról levelet akart küldeni Oreglakra, hát annak arról is kellett gondoskodnia, aki elvigye.”

Az akkori étkezésről is ilyen apró pillanatfelvételekből tud meg érdekes dolgokat az olvasó:

„Az asztalon nem volt más evőeszköz, csak kanál. Abban az időben mindenki a magáéval evett. A villát csak kint a konyhában ismerték.”

A török előkelők vacsorázásáról is így, mellékesen tudunk meg valamit:

„Az aga is vacsorázik már. A rizskásás ürit ezüst tálban tette eléje a szőnyegre a szakács. Csak az ujjával eszik, mert hát késsel és villával enni fölösleges is, illetlen is. Csak a tisztátalan kutyahitű gyaurok esznek szerszámmal és asztról.”

Ezen már mosolyog is egyet a gyermekolvasó, s így beágyazva egészen más-képpen is hat, mintha az író összefoglaló képet rajzolna az akkori étkezésről.

Ezekben a korrajzi elemekben mennyi mozgás, mennyi érzékletes mozzanat, mennyi konkrétság van. A történelmi korrajzi elemeket oldott formában tudja Gárdonyi tolmácsolni, anélkül, hogy veszítenének jelentőségükből. S ezek a korrajzi elemek történésbe ágyazottan, érzékletességgel bemutatva megragadóan hatnak az ifjú olvasóra.

*

E két kötelező házi olvasmány *előkészítéskor* ezekre a szempontokra is tanárainknak tekintettel kell lenniök. Ha *A Pál utcai fiúk* és az *Egri csillagok* most elemzett jellegzetességeit figyelembe véve mutatnak be részleteket, akkor a tanulók az eddiginél tudatosabban, elmélyültebben olvassák e két művet, a *végző feldolgozás során* pedig mindazok az eszmei és esztétikai értékek, amelyek ezeket az alkotásokat jellemzik, az eddiginél gazdagabb és maradandóbb élménnyel ajándékozzák meg tanítványainkat.

